

ФІЛОСОФІЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

<https://doi.org/10.15407/fd2023.02.117>

УДК 111.1:140.8(477)

Михайло БОЙЧЕНКО, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
01601, Київ, вул. Володимирська, 60
boichenko.m@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1404-180X>

МНОЖИННІСТЬ ФІЛОСОФСЬКИХ ПРАКТИК ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У СУЧАСНОМУ ПРОЧИТАННІ

Філософію Григорія Сковороди вирізняє розмаїття інтересів і поєднання різних жанрів утілення філософських ідей. По-різному філософські погляди Сковороди відобразилися у різних його життєвих практиках. І все ж ці різні практики гармонійно підтримують одна одну, забезпечуючи успішну інтегральну самопідтримку Григорія Сковороди і як філософа, і як особистості. Він високо підносив значення практики для удосконалення людини, але не розробив спеціальної власної концепції практики. Оскільки сам Сковорода не вирізняв чітко різні види практик, тому доводиться реконструювати їх, базуючись на сучасних уявленнях про можливі філософські практики. Серед різних видів філософських практик, які вирізняє сучасна філософія і деякі ознаки яких можна виявити у житті і творчості Григорія Сковороди, виявлено: практики, подібні до ухиляння від метанаративів; практики, подібні до деконструкції; практики метафоризації; практики інформаційної дієти; практики імпровізації; практики уникнення ефектів суспільства вистави; практики духовної самопідтримки; практики критичного мислення; практики соціальної мережовості.

Ключові слова: філософські практики, Григорій Сковорода, практична філософія, зворотна теоретична реконструкція, духовна самопідтримка.

Вступ

Філософія Григорія Сковороди набуває у сучасному світі дедалі більшої актуальності, адже дає відповіді на питання, які лише зараз починають формулювати філософи в Україні — у певному сенсі ця філософія виявляється більш практичною, ближчою до життя, ніж багато текстів сучасних українських

Цитування: Бойченко, М. (2023). Множинність філософських практик Григорія Сковороди у сучасному прочитанні. *Філософська думка*, 2, 1, 117–131. <https://doi.org/10.15407/fd2023.02.117>

філософів. Звісно, для цього ідеї Сковороди потребують нового прочитання — і передусім прочитання у контексті завдань практичної філософії, про яку за часів Сковороди писали хіба що у Німеччині Кристіан Томазіус, Кристіан Вольф і Імануїл Кант. Характеризуючи їхню спробу відродити і переосмислити Аристотелеве вчення про практичну філософію, український філософ Анатолій Лой зауважує: «Практична філософія передбачає наявність етики, що повернута до *honestum*, царини моральних взаємостосунків, й до пошуків щастя та добробуту.. В царині безпосереднього спонтанного політичного досвіду приходиться робити самостійні судження (оцінки). Кант відобразить цей момент у своїй концепції здорового глузду (громадського чуття) на сторінках третьої «Критики». Відтак, третьою складовою практичної філософії є *justum*, доктрина природного права» (Лой, 2022: с. 93). Відтак етика, політика і право — таким є триумвірат практичної філософії XVIII сторіччя. Це практична філософія, якою рухала місія Просвітництва — публічного утвердження розуму. Проте розуміння Сковородою практичного характеру його філософії, а точніше його філософські практики, більше нагадують концептуалізовані практики сучасних нам філософів, а не філософів його часу. Як слушно зауважив Анатолій Єрмоленко: «філософія Сковороди може мати й набагато більше визначень: він — протагоніст і філософії серця, і філософії символічних форм, і філософії людини, і філософії життя» (Єрмоленко, 2022: с. 9). З повним правом можна вважати Сковороду і протагоністом сучасної практичної філософії, і вправним майстром її оригінальної, його власної версії: «Во всех науках и художествах плодом есть правильная Практика» (Сковорода, 2016: с. 675).

Тож спробуємо надати загальні обриси максимально широкого тлумачення філософії Григорія Сковороди як практичної філософії і побачити у ній ті філософські практики, які він сам спеціально такими не називав — іншими словами, здійснимо спробу їхньої зворотної теоретичної реконструкції. Тобто з позицій сучасних філософських концепцій буде частково реконструйовано сенс тих життєвих практик, яких дотримувався Григорій Сковорода, коли втілював переважно без зайвих декларацій у своїх діях свої філософські погляди.

Про практику і практики

В українській філософії більшою мірою вже подолано марксистську спадщину просвітницького тлумачення практики як єдино можливої і єдино правильної практики — практики всесвітньо-історичного процесу, який полягає у суспільному матеріальному виробництві, у якому задіяні всі і все: «коли мова йде про продукцію, то завжди про продукцію на певнім рівні суспільного розвитку — про продукцію суспільних індивідів. Тим-то могло б здаватися, що для того, щоб говорити взагалі про продукцію, ми мусимо або простежити історичний процес розвитку в його різних фазах, або з самого початку заявити, що ми маємо діло з певною історичною епохою...

продукція є не тільки осібною продукцією. А й є вона завжди певним суспільним тілом, суспільним суб'єктом, що виявляє себе в більшій чи меншій цілості галузей продукції» (Маркс, 1926: сс. 9—10). Тоді практика постає неминуче у однині і вивершується над усім, передусім над теорією: «Припустивши теоретичну правильність формули, вони почали картати практику за суперечність з теорією і закликали буржуазне суспільство зробити на практиці логічний висновок з його теоретичного принципу» (Маркс, 1926: с. 200). Втім, це уявлення про практику як цілком самодостатню і вже однозначно первинну щодо кожної теорії, як тотожну всій історії людства, подолано не до кінця — ні як загальну марксистську концепцію, що було б ще якось зрозуміло, хоча наявні і марксистські концепції множинних практик, от хоча би у близького марксизму П'єра Бурдьє (Бурдьє, 2003), ні у методологіях немарксистської філософії. Цю справу ще треба впродовж тривалого часу рухати вперед — щоб вийти на рівень сучасних уявлень про практики як принципово множинні. Тут є два шляхи: або переймати вже готову зарубіжну концепцію множинних практик — від «мовних ігор» Людвіга Вітгенштайна до теорії «ціннісних світів» (“*cités*”) Люка Больтанські і Лорана Тевено (Boltanski, & Thévenot, 1991), або ж шукати власні українські корені розуміння практик, причому краще у царині філософії, де це поняття тлумачать концептуально. Сковорода постає з цього погляду однією з кращих можливостей досягнути цієї мети.

На противагу марксистському уявленню про практику, у сучасній практичній філософії зустрічаємо праці з численними розмаїтими відносно незалежними одна від одної множинними практиками. І Сковорода постає саме як людина, яка являла собою гармонійний ансамбль множинних практик. Крім головної практики «сродності», яка є провідною для усіх інших можливих правильних практик, сам Сковорода схвалював у інших і демонстрував у собі численні життєві практики, а не лише практикування професії, до якої маєш природжений талант і життєвий талант. Ці множинні практики сприяють шліфуванню цієї головної і підтримують її, коли вона є замковим каменем у досконалому арковому зводі талантів людини. Сковорода був від Бога богословом філософського штибу, але мав крім того багато природних обдарувань: «если кто сыскал и повинулся, принявся за природное Званіе, тому легко все протчее нужное присовокупляется. А без сего и званіе не есть званіем. И как быть может Званіем, если я к оному не зван вышним Царством?» (Сковорода, 2016: с. 653).

Для методологічного взірця своєї реконструкції практик у філософській творчості Сковороди я взяв підхід Дмитра Горбачова у його аналізі творчості Тараса Шевченка як втілення багатьох авангардних ідей, яке випередило свій час (Горбачов, 2020: сс. 49—67). Аналогічним чином у творчості Сковороди я вбачаю надто багато того, що він відчув у європейській культурі і європейській філософії на сто, двісті і більше років раніше, ніж воно у цій культурі справдилося, — можна навіть сказати, що і на сьогодні

Сковорода розумів наше суспільство і, ймовірно, суспільство майбутнього в окремих його проявах глибше, ніж ми зараз.

Практики, подібні до ухиляння від метанаративів

На перший погляд, Сковорода своєю філософією нагадує творчість постмодерністів. Так, він для свого часу був ворогом усього, що сьогодні, слідом за Жаном-Франсуа Ліотаром називають метанаративами, — він слідував у своєму житті невідчужуваним цінностям — як сказали би тепер, практикував справжнє, непідробне. Крім того, як і Жан Бодрияр, Сковорода нещадно викривав і висміював симулякри культури. Втім, Сковорода з його непохитною вірою в Бога, імовірно, не був би сприйнятий цими постмодерністами. Але чи не вдалося йому завдяки цій філософськи загартованій вірі досягнути більшого у тому, чого прагнули постмодерністи без Бога?

Чи вдалося на практиці, в житті постмодерністам ухилитися від метанаративів? Вочевидь, ні, адже і Ліотар, і Бодрияр свої праці про метанаративи і гіперреальність випустили величезними тиражами і перевиданнями, тобто свідомо і активно послуговувалися комерційною системою, яка сама базувалася на метанаративах і створювала гіперреальність, тобто вони передусім спиралися на метанаративи самодостатності прибутку, якого нібито слід прагнути заради нього самого, а насправді така постановка питання лише створювала підґрунтя для гіперреальності віртуальної економіки. Крім того, обидва явно прагнули якомога гучнішої слави нищівних критиків панівної культури та наявного способу утвердження соціальності. Це потрібно було не лише для комерційного успіху, але й мало тішити їхнє персональне марнославство. Таким чином, Ліотар і Бодрияр утверджували метанаративи і гіперреальність саме у такий спосіб, в який вони критикували ці хибні форми соціальної реальності. Сковорода ж уник цієї перформативної суперечності, свідомо уникаючи слави і багатства.

Сковорода взагалі унікав метанаративів не у постмодерністський чи подібний до нього спосіб: його не можна назвати ні постмодерністом, ні метамодерністом. Для постмодерніста він надто метафізичний і ригористичний, а як на метамодерніста — то й зовсім не цинічний і не екзальтований, але, навпаки, дуже стриманий, хоча й не менш щирий у почуттях, ніж метамодерністи, а ймовірно — навіть більш щирий, адже його ширість впевнена і не награна. Сковороді чужа самоажитация метамодерністів, їхня метушня у пошуках істини як особистої правди: для Сковороди його особистою правдою є непохитна вічна істина.

Якщо вже намагатися класифікувати філософську позицію Сковороди, то, ймовірно, нею могла би бути вірність інтра-історії. Інтра-історія — термін, запропонований Мігелем де Унамундо для позначення того вічного духовного начала, яке пунктиром неухильно торує собі шлях крізь примхливе плетиво і, здавалося б, випадкове мерехтіння історичних подій. Обох об'єднує непохитна віра в те, що переможе в історії вічне її начало. Ось як змальовує

це Унамуно: «...Те, що минає, застається, бо існує щось, що є опорою для вічного плину речей... Доки проходять наукові системи, школи та теорії, відбувається утворення осаду з вічних істин одвічної сутності» (Унамуно, 1995: с. 113). І далі: «... людство — вічна каста, субстанція історичних каст, які виникають і щезають, як морські хвилі, тільки людське є вічно кастовим. Але щоб знайти вічно людське, треба зруйнувати кастове як тимчасове і зрозуміти, як виникають і зникають касты, як виникла наша і які прикмети її майбутнього передбачає нам її теперішнє» (Унамуно, 1995: с. 121). Такий погляд, якщо долучити його до осмислення позиції Сковороди щодо України, міг би багато чого прояснити у ставленні українського філософа до національного питання. Втім, Сковорода не настільки глибоко занурювався у національну ідею і її рефлексію, як Унамуно; ставлення Сковороди до України було не менш теплим, проте набагато менше гостро полемічно спрямованим назовні. Наприклад, спрямованість проти росії у Сковороди була послідовною, проте висловлював він її переважно мовою Езопа, тобто евфемізмами (Бойченко, 2022).

Як підсумок можна сказати, що вчення Сковороди дає благодатний ґрунт для різного роду реконструкцій, як це слушно зауважує Анатолій Єрмоленко. Проте не так легко реконструювати позицію Григорія Сковороди, враховуючи те, що його філософія значною мірою втілена у самому габітусі його життя, а «габітуальні форми не утворюють якоїсь суцільної єдності, а з огляду на асинхронію суспільного розвитку є складним переплетенням різних стилів життя, життєсвітів і життєвих форм» (Єрмоленко, 2022: с. 9). Тому я і пропоную звертатися до своєрідної реконструкції, а точніше — певної «асинхронної» модернізації філософських практик Сковороди, які утворюють плюралістичну, гнучку і мобільну множину, а не намагатися реконструювати його філософію як систему, нехай навіть систему життєвої філософії. І тоді можна дійсно не стільки реконструювати, скільки вжитися у життєсвіт Сковороди — цілісний, внутрішньо несуперечливий і привабливий не лише для філософа, а для кожного, хто цінує життя і прагне ним насолоджуватися.

Практики, подібні до деконструкції

Сковорода з недовірою ставився до філософських та інших систем, тому полюбляв займатися тим, що було дуже подібним до практик, які згодом Жак Деріда назвав деконструкцією (Derrida, 1972): вилущував з класичних текстів приховані сенси, виявляв між різними текстами інтертекстуальні зв'язки, як це робила у 1970-ті роки Юлія Кристева (Кристева, 2005). Звісно, у Сковороди більше знайдемо інтертекстуальності, ніж чогось схожого на деконструкцію. Якщо і є у Сковороди якась «деконструкція», то вона залишається частковою — але тотальною вона може бути лише в теорії самого Деріда, на практиці ж тотальна деконструкція, якої вимагає цей французький філософ, здається, породжує переважно нежиттєздатні форми культури. Деконструкція виявляється вівісекцією культури: у пошуках сенсів

певного твору доводиться необоротно його вбивати. Тож і виходить, що за теоретичними критеріями Сковороді ще далеко до деконструкції, але на практиці він набагато вправніший і мудріший у здійсненні певного роду «деконструкції», ніж Дерида.

Досить згадати нетривіальну позицію Дерида у питаннях подвійного читання, яка дає змогу досягнути горизонти осмисленості тексту, проте виявляє свою неспроможність у питаннях морального судження (Dahl, 2011). Для Дерида таке подвійне прочитання означає фатальне розщеплення тексту, коли він уже не може бути знову «склеєним» у одне ціле: «Два тексти, дві руки, два погляди, два слухання. Разом і водночас окремо» (Derrida, 1972: р. 75). Ця подвійність епістемологічно припустима, хоча і незручна, але у сфері моралі вона неприйнятна. Натомість Сковорода також знаходить внутрішній сенс, але цей сенс немовби перероджує весь текст, а не подвоює і розщеплює його, навпаки, робить його ще ціліснішим завдяки тому, що дає йому здобути внутрішнє світло, вищу єдність — і все це завдяки цьому другому, прихованому «горньому» сенсу, який виявляє Сковорода.

Дійсно, Сковорода дуже нетипово для свого часу ставився до текстів: не стільки розвивав окремі ідеї без посилань на авторство (так робили майже всі, хто не став слугою доксографії, а намагався писати сам), скільки навпаки — частіше за інших згадував автора, але не тексту, а ідеї, вилушуючи її завдяки своєрідній герменевтичній процедурі, а не деконструкції чужого тексту. Нерідко Сковорода брав у когось навіть не ідею, а якийсь вислів чи просто термін і смакував їхню етимологію на різні лади. Сковорода до того ж нерідко здійснював дружню «деконструкцію» і власних текстів: писав і тут же заперечував вихідну власну думку — у формі давньої діатриби, властивої кінікам.

Тому у текстах Сковороди легко знайти головні мотиви творчості Дерида — повстання проти будь-яких ієрархій, логоцентризму, моноцентризму, фалоцентризму тощо — але повстання по суті, а не по формі. Адже Дерида проголошує тотальну критику онто-тео-телео-лого-фоно-фало-центризму, проте послідовно провести її йому так, по суті, і не вдається. Натомість у Сковороди є відкрите визнання базової християнської вертикалі — але це мінімальна і єдина ієрархія, яку він визнає, в усьому ж іншому Сковорода послідовно скидає кумири, і набагато успішніше, ніж Дерида. Так, у Сковороди залишаються бінарні опозиції, які формально нібито відкидає Дерида, проте Сковорода наповнює їх небанальними сенсами, які унеможлиблюють слушно критиковані у Дерида асиметрії і дисбаланси цих бінарних опозицій. Натомість Дерида власним життям заперечував принципи деконструкції (Gratton, 2016).

Телеологія у Сковороди немовби і є, але не фатальна, а опційна: Бог дає людині опції вибору, а чи прийме людина своє призначення — залежить лише від неї. Тому й світ виявляється у Сковороди не жорстко детермінованим, а підвладним модифікаціям — залежно від людських вчинків. А деконструкція Дерида залишається переважно фігурою теоретичної критики. Тілесне у Ско-

вороди виявляється зовсім не обов'язково гріховним, воно у нього навіть не завжди наголошено є статево визначеним, і хоча, з одного боку, залишається неминуче тлінним внаслідок своєї тварності, але ж, з іншого боку, саме належно спрямована тілесність надає можливість повноцінно розкрити Божественне призначення людини у світі, знайти свою «сродну» працю. Філософія серця Сковороди вочевидь постає як радикальна критика логоцентризму, гра Сковороди у двійників, творення множинності своїх авторських аватарів (Йосипенко, 2022) лише підкреслено привертає увагу до його неповторного авторського стилю, унеможливорює сприйняття текстів Сковороди як об'єктивованих на ґрунті фоноцентризму.

Таким чином, Сковорода на практиці, здається, втілює багато інтенцій, які Деріда більше вдавалися в теорії.

Огляд деяких інших філософських практик Сковороди

Якщо за формальними ознаками філософських переконань Сковорода не надто вписується у канони постмодернізму, то за практиками, які він невимушено і навіть в ігровий спосіб підтримував у своєму житті і філософуванні, він мав би всі підстави викликати заздрість постмодерністів. Цих практик багато, вони розмаїті і примхливі, творчі і невимушені, проте всі вони тримаються одного духовного первня, який суголосний поняттю інтра-історії. Ті практики, які розглядали вище, властиві переважно сучасному суспільству, або ж є суттєво трансформованими сучасним суспільством. Тому можна було говорити лише про подібність того, чим займався Сковорода, до цих практик. Ті ж, які розглядатимемо далі, більше схожі на те, чим займалися з давніх часів, але Сковорода подав такі їх зразки, які і сьогодні є цілком досконалими, а для його часу були чимось на межі можливого.

Практики метафоризації

Увесь світ Сковорода читав як книгу, точніше Книгу — Біблію: скрізь він знаходив метафори, які вказували йому на біблійні сюжети, або створював нові метафори на ці сюжети сам. За свідченням Анатолія Єрмоленка, звертання Сковороди до філософії серця є глибоко метафоричним: «Серце — це метафора, яка, так би мовити, в один пучок пов'язує інтуїції, укорінені в життєвому світі, або габітусі, постаючи певною їх інтеріоризацією. Це самоочевидності нашого спільного життєвого досвіду, життєвому, які не потребують тематизації й обґрунтування» (Єрмоленко, 2022: с. 19). Як бачимо, сквородинівські метафори легко піддаються сучасній філософській розшифровці — хоча є відчуття, що й після цього вони зберігають певні таємниці.

Багато у чому аналогічну процедуру, але у європейській історії розвитку метафор, здійснив через узагальнення і систематизацію всіх головних подібних прийомів у своїй метафорології Ганс Блюменберг. І це не дивно, адже Біблія впродовж майже двох тисячоліть впливала загалом на всю історію і культуру Європи, а українська історія і культура є її невід'ємною частиною. Спільним, зокрема, у Сковороди і Блюменберга було зближення

двох прийомів — метафори і метаморфози: але Сковорода таке зближення практикував, а Блюменберг — досліджував. Таке концептуальне розуміння Блюменбергом ролі метаморфоз у метафоричному пізнанні допомагає краще зрозуміти і особливий художній стиль Сковороди: «Упертість, із якою деякі явища постійно повертаються та винаходять свої власні метаморфози, змушує замислитися настійливіше, ніж тривалість явищ, які всякчас залишаються без змін. Проте водночас у грі постійно залишається й божевільна загроза повернення того, що тримає напоготові енергію свого бажання для сприятливої історичної миті: виявляється як відчуване майбутнє, яке, втім, може бути тільки корективом тих явищ, що наявні нині» (Блюменберг, 2005: с. 20). Хоча у Блюменберга не знаходимо згадок про Сковороду, проте причину цього слід шукати не у відсутності релевантності філософії Сковороди темі метафоризації, а у тому прикрому факті, що більшість його творів досі не перекладено головними європейськими мовами, а отже вони фактично недоступні для ознайомлення і дослідження.

Практики інформаційної дієти

Теоретичні знання Сковорода сприймав вибірково, у душі сучасної інформаційної гігієни: читав у молодості доволі багато, але згодом обмежив коло своїх філософських інтересів близькою йому по духу літературою, а точніше творами тих авторів, кого він сприймав як своїх старших друзів, кому міг сповідуватися і кому довіряв. Дійсно, лише в інформаційну добу, причому не на самому її початку, а лише близько 20 років тому почали говорити про інформаційне перевантаження — передусім у зв'язку з поширенням величезних обсягів інформації через інтернет. Навіть найрозумнішій людині, яка весь свій час змогла би присвятити ознайомленню з літературою нехай лише у своїй предметній сфері у своїй спеціальності, не вдасться ознайомитися з напрацюваннями, які лавиноподібно нарастають щодня — адже інформація стікається з усіх куточків глобалізованого світу, а виробляється з дедалі зростаючою швидкістю (Німца, 2007). А за часів Сковороди можна було одній людині у своєму фаху прочитати всю важливу і значущу літературу — що Сковорода, очевидно, майже і реалізував ще у молоді роки, у будь-якому разі мірою фізичної доступності для нього цієї літератури. Адже головні мови своєї науки на той час Сковорода знав і постійно практикувався у читанні латиною, гебрайською, грекою, німецькою, італійською тощо (Ушкалов, 2017: сс. 35—42). Але на все свій час — у якийсь момент Сковорода неминуче почав бачити повтори і варіації, причому не сильніші за давню класику, у будь-якому разі у своєму фаху. З'явилися улюблені автори та улюблені сюжети. Як свідчить Марія Култаєва, Сковорода прямо виступає проти того, що нині називають інформаційною булімією, а Сковорода прямо називав «обжерливістю» у пізнанні і закликав споживати знання вибірково, мати в цьому «смак» (Култаєва, 2022: с. 24).

Спосіб гарантовано досягнути відсіву зайвого у Сковороди був оригінальним — він мандрував до самої старості: «У безугавних мандрах спливали

роки. А з бігом часу мандрувати ставало дедалі важче й важче» (Ушкалов, 2017: с. 324). У подорожах майже не лишалося часу на читання та інші суєтні справи, зате можна було без втручання сторонніх вільно розмірковувати, вкотре переосмислювати улюблені думки класиків, давати лад власним судженням. А коли здоров'я почало підводити, то на те, щоб мандрувати, а тим більше ознайомлюватися з чимось новим, вже не вистачало сил.

Практики імпровізації

Сковорода близький за духом до філософії кінізму з її здатністю миттєво реагувати на ситуацію, давати гострі, короткі, влучні відповіді, які інколи виявляються більш переконливими, ніж цілі томи філософських систем. Така культура, яку сьогодні можна назвати також і культурою перформансу, тобто вміння так яскраво і переконливо подати певну ідею, що вона сама по собі починає виглядати навіть біднішою за подію її подання. Цей ефект у сучасній філософії проаналізував німецький філософ Ганс Ульрих Гумбрехт, аналізуючи феномен присутності як результату спеціальної по суті своїй мистецької діяльності, здійснення якої викликає почуття, подібні до перемоги у спортивних змаганнях (Гумбрехт, 2012). Імпровізація тут постає як вершина майстерності у досконалому володінні класичними чеснотами.

Цю традицію імпровізувати, особливо у полеміці, репрезентував і Григорій Сковорода, причому мав до цього несумнівний талант. Ще замолоду практикувати щось нове Сковорода дуже любляв і постійно практикувався — не лише у навчанні, але й у музиці, ознайомленні з сучасними йому шляхетними звичаями, складанні віршів, учительстві, дружбі тощо. Але навіть згодом писав свої філософські тексти з деякою самоіронією, не як «нетлінні» твори, але радше як імпровізовані хитромудрі загадки для непосвячених і дотепні філософські жарти для втаємничених. Адже Сковорода писав своєю мовою, своєрідним суржиком, спираючись на тисячолітню духовну традицію творчого співіснування християнства і філософії, але не дотримуючись чужих канонів — у Сковороди це була жива мова, значною мірою імпровізована.

Практики уникнення ефектів суспільства вистави

У своєму житті Сковорода чим далі, тим більше уникав публічності: його життя можна назвати радше повною протилежністю концепції суспільства вистави, яку обгрунтував Гі Дебор (Debord, 2014). Усі практики Сковороди мали поза будь-якими сумнівами досконалу перформативність, проте більшість з них не були призначені широкій сторонній аудиторії — сам Сковорода був їх головним поціновувачем, навіть якщо й виявлялися інші, більш чи менш випадкові глядачі — як правило, вони просто не мали необхідного рівня освіти і культури, щоб оцінити віртуозність його вистави. За самим своїм призначенням, усі ці практики були переважно не так публічними, як глибоко інтимними: це був діалог Сковороди з Богом, який чув лише він сам. Марія Култаєва свідчить, що усамітнення сприяло його більш заглибленим дослідженням: «додаткові просвітницькі зобов'язання відволікають

науковця від його безпосередніх завдань, створюють ситуацію хронічного дефіциту часу. Звідси — прагнення усамітнення, необхідного для розумової діяльності» (Култаєва, 2022: с. 24). Ось чому або ж Сковорода займався ними на самоті, або ж партнерами йому виявлялися люди, які були значно менш досконалими у його практиках, а тому радше асистували йому в них. Проте цей духовний індивідуалізм аж ніяк не є егоїзмом — Сковорода послідовно подає приклад своїм життям і кожним своїм вчинком: його індивідуалізм є передусім позицією граничного перебирання на себе всієї повноти відповідальності за власне життя. Свідчення своїх духовних пошуків і знахідок Сковорода сумлінно записував у своїх творах: так він мав значно більше шансів знайти свого достатньо підготовленого читача.

Крім цієї головної мотивації для певної відособленості Сковорода, також є всі підстави погодитися з Марією Култаєвою, що Сковорода у своїй підкресленій окремішності від інших слідував багато в чому протестантським зразкам поведінки — і не лише як вираженням особливого світогляду і культури, але й як втіленням певних принципів (Култаєва, 2022: сс. 11, 13, 16, 21—22). Втім, не меншою мірою можна знайти підстави і для характеристики, яку надав Анатолій Єрмоленко, вбачаючи у філософії Сковорода начала філософії персоналізму, яка постала як така у ХХ сторіччі: «Творчість і саме життя Сковорода — це насамперед філософія, філософія українського персоналізму» (Єрмоленко, 2022: с. 8).

Практики духовної самопідтримки

Слідом за Сократом Сковорода неухильно практикував самопізнання: кожна його практика була передусім черговим заглибленням у самого себе, не обов'язково глибшим за попереднє, але обов'язково у режимі «самопідтримки», як це назвав би Дитер Генрих (Генрих, 2006), чи «турботи про себе», як це слідом за давніми греками називав Мішель Фуко (Foucault, 2004). Якщо самопідтримка більшою мірою залежить від рефлексії та самонастанови, то «турбота про себе» передбачає значною мірою також учительські і наставницькі стосунки, в яких турботу про себе проєціюють на турботу про іншого і зворотно. Стосунки Сковорода з Михайлом Ковалинським видаються чимось на зразок такої духовної турботи (Йосипенко, 2022).

У цих своїх аналітичних працях Генрих, а ще більш відверто Фуко досліджують і теоретично підтримують традицію, яка має понад дві тисячі років свого розвитку. Сковорода ж практично слідував давнім зразкам дотримання духовної гігієни — як особистої, так і щодо свого оточення. Досить згадати праці Марка Тулія Цицерона (Цицерон, 2021) і Луція Анея Сенеки (Сенека, 2020), присвячені порадам щодо такої гігієни. А з цими працями Сковорода був добре знайомий в оригіналі.

Тим більш гідними були досягнення Григорія Сковорода у практиках самопідтримки, чим менш сприятливим було соціальне і академічне середовище того часу довкола нього. Лише вузьке коло друзів у чомусь допомагало Сковороді тримати свою самість у належному інтелектуальному і моральному

тонусі, але лівова частка заслуги успіху практики власної самопідтримки належить йому самому.

Практики критичного мислення

Макс Горкгаймер, Теодор Адорно, Паоло Фрейре, Іван Ілліч та багато інших інтелектуалів та моральних авторитетів сучасності закликали до критичного мислення, навчали його у своїх розлогіх розмірковуваннях, проте ніхто з них не зумів пожертвувати власною життєвою кар'єрою заради збереження своєї незалежної життєвої позиції як єдино можливої надійної передумови критичного мислення. А Сковорода зумів.

Йдеться про те, що критичність має йти в усіх напрямках, не знаючи перешкод. Важливим є розрізнення між критичним мисленням у теорії та на практиці; як слушно зауважує у спеціальному монографічному дослідженні критичного мислення Дженіфер Мун, «мислення і подання мислення є різними видами діяльності» (Moon, 2008: р. 126). Проте подавати мислення у теоретичних викладах і практикувати критичне мислення у позаакадемічних життєвих ситуаціях — ще більш різні речі. Тобто подавати щось через здійснення академічного перформансу, тобто виступати з лекцією чи практичним заняттям в аудиторії — одна річ, а вміти зберегти ту ж принциповість і гостроту судження, ту ж виваженість, безсторонність і вміння брати до уваги різні боки справи у тих життєвих ситуаціях, коли ангажований своєю біографією, — зовсім інша.

Практики соціальної мережовості

Сковорода цілком у дусі тодішньої інтелектуальної еліти підтримував доволі розлоге листування, яке було частиною класичних практик духовної самопідтримки, але також він мав і мережу особистих знайомств дещо ширшого соціального характеру, які він більш чи менш регулярно підтримував у своїх знаменитих регулярних мандрах.

Проте для створення особливої соціальної мережі, пов'язаної з іменем Сковороди, набагато більший внесок здійснили твори самого Сковороди, більшість з яких були невеликими за обсягом і розходилися «в люди» завдяки їхньому переписуванню. Таким чином, ідеї Сковороди переважно поширювалися неформально і неофіційно. Свого більш-менш повного видання зібрання творів Сковороди дочекалося майже за сторіччя по його смерті (Сковорода, 1861). Як я вже зауважував в іншій публікації, «побутування більшості сквородинівських текстів у рукописному обігу впродовж майже сторіччя до офіційного першого видання їх як збірника 1861 року... якраз і постає творенням того, що є певною мірою аналогом мемів у сучасній інтернет-культурі... Такими засобами тогочасних соціальних мереж... Сковорода системно протидіяв «русскому міру», а не просто втівав від нього» (Бойченко, 2022: с. 1).

Втім, справедливості заради не можна не визнати, що боротьба з офіційним тиском, який переважно був сконцентрованим у машині російської імперії, не була для Сковороди головним завданням (Артюх, 2022). На все

життя для нього головним залишалося поширення християнських цінностей — такими, як він їх по-своєму філософськи розумів. Саме цьому присвячені усі без винятку його твори.

Висновки

Свою практичну філософію Сковорода не вибудовував як теоретичну систему, хоча у його житті явно простежуємо узгодженість між собою різних життєвих практик. Усі практики, яких дотримувався Григорій Сковорода, були засадово філософськими — він жив як філософ і до всього брався як філософ, з філософським серцем і філософською головою. Цих практик було чимало, і у цій статті згадано лише деякі з них, а саме ті, які нам сьогодні видаються значущими у світлі пізнішого розвитку європейської філософії, якою ми знаємо її до наших днів. Цілком імовірно, що інші філософи сучасності, а тим більше філософи майбутнього побачать у філософському житті Сковорода ще й інші розмаїті практики.

Те, що сучасні філософи в творчих муках народжували, у Сковорода виходило напрощуд легко, немовби само собою, «сродно» — те, що інші обгрунтовували переважно теоретично, а на практиці більшою мірою декларували, Сковорода натомість насправду робив зі своїм життям, а на папері це швидше символічно, метафорично і алегорично зашифровував.

Сковорода свідомо ставився до своїх власних практик з послідовною самоіронією, ніби і хизуючись своїми знаннями і здобутками, а ніби й сміючись над власною гординою. Більше, ніж над чужими духовними вадами і поганими звичками, Сковорода сміявся лише над своїм прагненням змінити світ — адже розумів, що по-справжньому змінювати світ можна, лише змінюючи самого себе. Інакше легко втратити адекватність — тобто впасти в ілюзію вимагати від світу більше, ніж від себе. Тому Григорій Сковорода намагався не вимагати від світу майже нічого, будучи натомість вкрай чутливим до власних похибок або слабих і прагнучи опанувати ними. У цьому була головна практика його життя.

ДЖЕРЕЛА

- Артюх, В. (2022). Національні образи Григорія Сковорода. *Філософська думка*, (4), 91—104. <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.091>
- Блюменберг, Г. (2005). *Світ як книга* / пер. з нім., передм., комент. В. Єрмоленко. Київ: Лібра.
- Бойченко, М. (2023). Філософія тожсамості: вчитися бути українцем. *Лише той Учитель, хто живе так, як навчає: матеріали Всеукраїнської науковопрактичної онлайн-конференції з міжнародною участю, присвяченої Всесвітньому дню філософії* (Полтава, 17 листоп. 2022 р.) / уклад.: Л. Литвинюк, М. Чиркова, Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського (с. 85—87). Полтава: ПАНУ.
- Бойченко, М. І. (2022). Чому «руський мір» не спіймав Григорія Сковорода. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(2), 1—8. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4232>
- Бурдьє, П. (2003). *Практичний глузд* / пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка, А. Дондюка, за ред. С. Йосипенка. Київ: Український центр духовної культури.

- Генрих, Д. (2006). *Свідоме життя. Дослідження співвідношення суб'єктивності та метафізики* / пер. з нім. В. Терлецького. Київ: КУРС.
- Горбачов, Д. (2020). *Лицарі голодного Ренесансу* / упор. О. Сінченко. Київ: Дух і Літера.
- Гумбрехт, Г. У. (2012). *Похвала спортивній красі* / пер. з англ. М. Бистрицької. Київ: Дух і Літера.
- Єрмоленко, А. (2022). Практична філософія Григорія Сковороди у світлі нашого досвіду: Філософія Григорія Сковороди: історія і сучасність. *Філософська думка*, (4), 7–26. <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.007>
- Йосипенко, С. (2022). Сковорода, Ковалинський і Мейнгард. *Філософська думка*, (4), 27–53. <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.027>
- Крістева, Ю. (2005). *Полілог* / пер. з фр. П. Тарашука. Київ: Юніверс.
- Култаєва, М. Д. (2022). Виховання і самопізнання: до актуальності філософсько-освітніх ідей Григорія Сковороди і Йоганна Готліба Фіхте. *Філософія освіти*, 28(2), 8–26. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-1>
- Лой, А. (2022). Супровідний статус моральності у Канта. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 30, 92–100. <https://doi.org/10.30970/PNS.2022.30.11>
- Маркс, К. (1926). *До критики політичної економії* / пер. з нім. М. Порша за ред. Є. Касяненка. Харків: Державне видавництво України.
- Сенека, Л. А. (2020). *Моральні листи до Луцілія* / пер. з лат. А. Содомори. Львів: Априорі.
- Сковорода, Г. (2016). Разговор, называемый Алфавит, или Букварь Мира. Г. Сковорода, *Повна академічна збірка творів* / за ред. проф. Л. Ушкалова. 2-ге вид., стер. (сс. 645–728). Харків: Видавець Савчук О.О.
- Сковорода, Г. С. (1861). *Сочинения в стихах и прозе Григория Савича Сковороды. С его портретом и почерком его руки*. Санкт-Петербург: Изд. Лысенкова.
- Сторожик, М. (2012). Стабілізуюча роль традиції у відтворенні гуманістичних основ освіти і культури. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*, 2(22), 118–122.
- Унамуну, М. де. (1995). Вічна традиція / пер. з ісп. *Філософська і соціологічна думка*, 11–12, 100–21.
- Цицерон, М. Т. (2021). *Тускуланські бесіди. Про обов'язки* / пер. з лат. В. Литвинова. Львів: Априорі.
- Boichenko, M. (2022). Self-Unfolding of the Phenomenon of Hryhorii Skovoroda. *Anthropological measurements of philosophical research*, 22, 5–13. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i22.271302>
- Boltanski, L., Thévenot, L. (1991). *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Dahl, E. (2011). On morality of speech: Cavell's critique of Derrida. *Continental Philosophy Review*, 44, 81–101. <https://doi.org/10.1007/s11007-011-9169-6>
- Debord, G. (2014). *Society of the Spectacle*. Translated and annotated by Ken Knabb. Berkeley: Bureau of Public Secrets.
- Derrida, J. (1972). *Marges de la philosophic*. Paris: Minuit.
- Foucault, M. (2004). *Hermeneutics of the Subject: Lectures at the College de France 1981–1982* / transl. by G. Burchell. New York: Palgrave, Macmillan.
- Gratton, P. (2016). Philosophy in Denial: Derrida, the Undeniably Real, and the Death Penalty. *Derrida Today*, 9(1): 68–84. <https://doi.org/10.3366/drt.2016.0120>
- Himma, K. E. (2007). The concept of information overload: A preliminary step in understanding the nature of a harmful information-related condition. *Ethics and Information Technology*, 9(4), 259–272. <https://doi.org/10.1007/s10676-007-9140-8>
- Moon, J. (2008). *Critical Thinking. An exploration of theory and practice*. New York: Routledge.

Отримано 01.05.2023

REFERENCES

- Artiukh, V. (2022). National images of Hryhorii Skovoroda. [In Ukrainian]. *Philosophical thought*, 4, 91—104. <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.091> [=Артюх 2022]
- Blumenberg, G. (2005). *The world as a book* / trans. from German, preface, comment. by V. Yermolenko. [In Ukrainian]. Kyiv: Libra. [=Блюменберг 2005]
- Boichenko, M. (2023). Philosophy of identity: learning to be Ukrainian. [In Ukrainian]. *Only the Teacher who lives as he teaches: materials of the All-Ukrainian scientific and practical online conference with international participation dedicated to the World Day of Philosophy (Poltava, November 17, 2022)* / comp.: L. Litvinyuk, M. Chirkova, Poltava Academy of Continuing Education named after M. V. Ostrogradskiy (pp. 85—87). Poltava: PANO. [=Бойченко 2023]
- Boichenko, M. (2022). Self-Unfolding of the Phenomenon of Hryhorii Skovoroda. *Anthropological measurements of philosophical research*, (22), 5—13. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i22.271302>
- Boichenko, M. I. (2022). Why the “Russian peace” did not catch Hryhorii Skovoroda. [In Ukrainian]. *Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 4(2), 1—8. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4232> [=Бойченко 2022]
- Boltanski, L., Thévenot, L. (1991). *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Bourdieu, P. (2003). *Practical sense* / trans. from French by O. Yosypenko, S. Yosypenko, A. Dondyuk, ed. by S. Yosypenko. [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture. [=Бурдьє 2003]
- Cicero, M. T. (2021). *Tusculan Conversations. About Duties* / trans. from Latin by V. Litvynov. [In Ukrainian]. Lviv: Apriori. [=Цицерон 2021]
- Dahl, E. (2011). On morality of speech: Cavell’s critique of Derrida. *Continental Philosophy Review* 44, 81—101. <https://doi.org/10.1007/s11007-011-9169-6>
- Debord, G. (2014). *Society of the Spectacle. Translated and annotated by Ken Knabb*. Berkeley: Bureau of Public Secrets.
- Derrida, J. (1972). *Marges de la philosophic*. Paris: Minuit.
- Foucault, M. (2004). *Hermeneutics of the Subject: Lectures at the College de France 1981—1982*. Transl. by G. Burchell. New York: Palgrave, Macmillan.
- Gorbachov, D. (2020). *Knights of the hungry Renaissance* / compl. by O. Sinchenko. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i Litera. [=Горбачов 2020]
- Gratton, P. (2016). Philosophy in Denial: Derrida, the Undeniably Real, and the Death Penalty. *Derrida Today*, 9(1), 68—84. <https://doi.org/10.3366/drt.2016.0120>
- Gumbrecht, G. U. (2012). *In Praise of Athletic Beauty* / trans. from English by M. Bystrytska. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i Litera. [=Гумбрехт 2012]
- Henrich, D. (2006). *Conscious life. Study of the relationship between subjectivity and metaphysics* / trans. from German by V. Terletskyi. [In Ukrainian]. Kyiv: KURS. [=Генрих 2006]
- Himma, K. E. (2007). The concept of information overload: A preliminary step in understanding the nature of a harmful information-related condition. *Ethics and Information Technology*, 9(4), 259—272. <https://doi.org/10.1007/s10676-007-9140-8>
- Kristeva, J. (2005). *Polylogue* / trans. from French by P. Taraschuk. [In Ukrainian]. Kyiv: Universe. [=Крістева 2005]
- Kultaieva, M. D. (2022). Education and Self-knowledge: On Actuality of philosophical-educational ideas of Hryhorii Skovoroda and Johann Gottlieb Fichte. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education*, 28(2), 8—36. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-1> [=Култаєва 2022]
- Loy, A. (2022). The accompanying status of morality in Kant. [In Ukrainian]. *Bulletin of Lviv University. Series of philosophical sciences*. (30). 92—100. <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.30.11> [=Лой 2022]
- Marx, K. (1926). *To criticism of political economy* / trans. from German by M. Porsh, ed. by E. Kasianenko. [In Ukrainian]. Kharkiv: State Publishing House of Ukraine. [=Маркс 1926]
- Moon, J. (2008). *Critical Thinking. An exploration of theory and practice*. New York: Routledge.
- Seneca, L. A. (2020). *Moral letters to Lucilius* / trans. from Latin by A. Sodomora. [In Ukrainian]. Lviv: Apriori. [=Сенека 2020]

- Skovoroda, H. (2016). A conversation called the Alphabet, or the Primer of the World. [In Ukrainian]. H. Skovoroda, *Complete academic collection of works* / ed. by Prof. L. Ushkalov. 2nd ed. (pp. 645–728). Kharkiv: Publisher Savchuk O.O. [=Сковорода 2016]
- Skovoroda, H. S. (1861). *Compositions in verse and prose by Hryhorii Savych Skovoroda. With his portrait and handwriting*. [In Russian]. St. Petersburg: Lysenkov. [=Сковорода 1861]
- Storozhik, M. (2012). The stabilizing role of tradition in the reproduction of humanistic foundations of education and culture. [In Ukrainian]. *Epistemological research in philosophy, social and political sciences*, 2(22), 118–122. [=Сторожик 2012]
- Unamuno, M. de. (1995). Eternal tradition / trans. from Spanish. [In Ukrainian]. *Philosophical and sociological thought*, 11–12, 100–121. [=Унамуну 1995]
- Yermolenko, A. (2022). Hryhorii Skovoroda's practical philosophy in the light of our experience: Hryhorii Skovoroda's philosophy: history and modernity. [In Ukrainian]. *Philosophical thought*, 4, 7–26. <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.007> [=Єрмоленко 2022]
- Yosypenko, S. (2022). Skovoroda, Kovalinsky and Meingard. [In Ukrainian]. *Philosophical thought*, 4, 27–53. <https://doi.org/10.15407/fd2022.04.027> [=Йосипенко 2022]

Received 01.05.2023

Mykhailo BOICHENKO, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor at the Department of Theoretic and Practical Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13, Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine, 01601
boichenko.m@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1404-180X>

PLURALITY OF HRYHORII SKOVORODA'S PHILOSOPHICAL PRACTICES IN THE MODERN READING

Hryhorii Skovoroda's philosophy is distinguished by a variety of interests and a combination of different genres of the embodiment of philosophical ideas. Skovoroda's philosophical views were reflected in his various life practices in different ways. And yet these different practices harmoniously support each other, ensuring the successful integral self-support of Hryhorii Skovoroda both as a philosopher and as a person. He highly valued the importance of practice for human improvement, but did not develop a special concept of practice of his own. Since Skovoroda himself did not clearly distinguish different types of practices, it is necessary to reconstruct them based on modern ideas about possible philosophical practices. Among the various types of philosophical practices, which are distinguished by modern philosophy and some signs of which can be found in the life and work of Hryhorii Skovoroda, the following were found: practices similar to avoiding metanarratives; practices similar to deconstruction; practices of metaphorization; informational diet practices; improvisation practices; practices of avoiding the effects of the society of the spectacle; spiritual self-reference practices; critical thinking practices; social networking practices. The article attempts a reverse theoretical reconstruction of Hryhorii Skovoroda's philosophical practices. That is, from the standpoint of modern philosophical concepts, the meaning of those life practices that Hryhorii Skovoroda adhered to when he embodied his philosophical views in his actions, mostly without unnecessary declarations, has been partially reconstructed. Skovoroda's practical philosophy was not built by him as a theoretical system, although his life clearly shows the coherence of various life practices. All the practices followed by Hryhorii Skovoroda were fundamentally philosophical — he lived like a philosopher and approached everything like a philosopher, with a philosophical heart and a philosophical head. There were many of these practices, and this article mentions only some of them, namely those that seem significant to us today in the light of the later development of European philosophy — as we know it to this day. It is quite likely that other philosophers of our time, and even more so philosophers of the future, will see in Skovoroda's philosophical life also other various practices.

Keywords: *philosophical practices, Hryhorii Skovoroda, practical philosophy, reverse theoretical reconstruction, spiritual self-reference*